

en kontrakt mellem personer, nemlig godsejere og individuelle bønder, ophørte den med at fungere, efterhånden som hovbønderne døde. Jeg mener med andre ord, at hoverispørgsmålet hører hjemme blandt de øko-historiske faktorer, og det er i den sammenhæng, det må forstås. De progressive godsejere lod sig ikke begrænse af hoveriforordningernes begrænsninger, men forskertseede bevidst hovbøndernes pligtarbejde, fordi der var mere at vinde ved intensivering af driften med lejet arbejdskraft end at tabe ved at give afkald på hoveriet. Her er altså tale om teknologisk magt eller afmagt, og der er ingen grund til at ty til politiske faktorer som regeringens interesse i at mobilisere gårdejere mod godsejere for at løse hoveriets »gåde«.

Jeg mener med andre ord ikke, at Thorkild Kjærgaards øko-historiske syntese kan verificeres. At hævde rækkefølgen: først fik vi i Danmark en 300-årig økologisk revolution, derefter de magtpolitisk begrundede landboreformer, medfører for mange modsigelser. I stedet mener jeg, at først havde vi en teknisk og videnskabelig innovationsproces i England, hvis moderne dyrkningssystem passede danske godsejere fint, danske bønder mindre fint. Landhusholdningsselskabet var drivkraften i at afskaffe flaskehalsene i den danske agrarstruktur (fællesdrift, lavproduktive dyrkningssystemer, forældede redskaber og hoveri).

Konsekvenserne heraf gennemspillede sig i hele det 19. århundrede. Først andelsbevægelsen afgjorde for en tid konflikten om, hvorvidt bønderne skulle tilpasse sig det engelske dyrkningssystem, eller om de ved at pulje deres viden og kapital skulle drage optimal fordel heraf på deres egne præmisser. Men det er en anden historie, hvis hovedfaktorer imidlertid også er af økologisk og teknologisk art.

Landboreformerne kan ses som (primært godsejernes) tilpasning til denne udefrakommende teknologiske innovation. Måske er én af grundene til, at præses så gerne vil have stillet den økologiske genopretning før landboreformerne, at mange af disse miljøforbedrende faktorer var kendt fra udlandet af det tidsskriftslæsende aristokrati, før de fik en do-

minerende rolle i alle landsdele og blandt alle sociale grupperinger. Det gælder f.eks. bekæmpelse af jord- og sand-erosion, skadeligt vands afledning og kløverdyrkning. Men disse tiltag tog først for alvor fart, da landboreformerne havde fjernet nogle af hindringerne for deres udbredelse.

Der kan næppe herske tvivl om, at landboreformerne kraftigt stimulerede den økologiske genopretning (mergling, animalsk gødning, bælgeplanter, markfred, dræning o.s.v.). Samtidig bør det gentages, at det ikke var økologiske hensyn, men økonomiske interesser, der motiverede landboreformerne. Den fremherskende opfattelse i det 18. århundrede var den, at Gud havde stillet naturen til menneskenes uindskrænkede disposition, for at de skulle gøre sig til herrer over den og udnytte den, ikke skåne den. Økologiske skader stammer, eller måske rettere stammede tidligere fra uvidenhed om langsigtede konsekvenser af tekniske indgreb i naturen.

Det er Thorkild Kjærgaards fortjeneste med denne disputats at have ændret dagsordenen for disse diskussioner, og det fortjener han al mulig tak for. Til lykke!

Birgit Løgstrup

Tese eller ej –

Fagoverskridende disputats om den danske revolution 1500–1800

Det er et særdeles velvalgt motto, Thorkild Kjærgaard har anvendt til sin disputats, nemlig A. D. Jørgensens ord fra 1878: »Vejen til at blive i stand til historisk forfatterarbejde er først at finde en kerne, en ledende eller forklarende tanke i den fremragende mands livsgerning, i en tidsalder, i en række tildragelser. Uden en sådan tanke er det hele forvirring. Skuet af det overleverede er tomt og trættende, sysselsættelsen med det sløvende«.

Med denne bog har Thorkild Kjærgaard i høj grad levet op til A. D. Jørgensens ord. En central periode i Danmarks historie er betragtet fra en enkel synsvinkel: den økohistoriske tolkning. Det defineres ganske vist intet steds, hvad en økohistorisk tolkning er for en

størrelse. Men det fornemmes tidligt, at historien er blevet bragt ned fra hylderne ud midt i den nutidige verden. Sysselsættelsen er absolut ikke sløvende, da der her er givet et skarpt og klart bidrag til en æggende diskussion. Lad så være, at tolkningen ikke kan dække alt, hvad den gerne vil. Faktisk bliver den af og til lidt tom i skarphedens navn.

Et landbrug i ubalance

Disputatsen giver et klart billede af dansk landbrugs situation i midten af det 18. århundrede med udpinte jorder på grund af gødningsmangel. Med en tiltagende forsuring af markerne på grund af grundvandsstigningen, der igen var en følge af skovens forhugning. Med mangel på brændsel og gavnt træ – igen på grund af skovens forhugning. Med en fødevarekrise på grund af den stigende befolkningsudvikling. Kort sagt den økologiske balance var i ubalance og inde i en negativ udvikling.

Formodentlig er det generelle billede korrekt, for foldudbyttet var meget lavt i det 18. århundrede. Men billedet skal justeres på mange områder. Det er ikke sikkert, den moderne skovforskning, der først er i sin vorden, vil give et helt så negativt billede af skovens tilstand. Befolkningen har ikke siddet sammenkrøbet og frysende i deres bindingsværkshuse og begrædt tabet af træ som brændsel, mens den ventede på, de engelske stenkul skulle komme til landet. Folk har selvfølgelig sørget for at få gravet og bjærget de nødvendige tørv. Moderne ernæringseksperter vil nok heller ikke betegne kostomlægningen fra fortrinsvis animalske til fortrinsvis vegetabiliske produkter som fejlernæring (s. 149). Direkte klager over eller beskrivelser af sult kender vi heller ikke i Danmark i modsætning til forholdene andre steder i Europa.

Det kan i denne sammenhæng undre, at der midt i al denne elendighed kan blive plads for en rig gårdmandsstand, der sad hjemme ved de fine nyanskaffede engelske teborde. Forklaringen forsøger Thorkild Kjærgaard at give s. 158 med, at lønnesæd afskaffedes, og at hoveri og landgilde havde en svagere stigningstakt end landbrugspriserne.

Derved skulle der fremkomme et større overskud til fæstebønderne. Men realiteten var, at nok blev der udsendt den ene forordning efter den anden mod tjenestefolks aflønning med jord og såsæd, men systemet fortsatte gennem hele det 18. århundrede. Hoveri og landgilde ydedes stadig in natura, så derfor giver det ikke mening at argumentere, som om bønderne eksisterede fuldt ud i en pengeøkonomi. De stod stadig midt mellem natural- og pengeøkonomi.

Desuden kan det i den almindelige forskningsudvikling undre, at Thorkild Kjærgaard stadig finder det nødvendigt at drage til kamp mod det gamle billede af den underkuede fæstebonde. Opfattelsen af fæstegårdmændenes økonomiske forhold som helt elendige er forlængst blevet forladt. Det skete afgørende med den moderne landbohistories fader, Fridlev Skrubbeltang. Så der er ingen grund til i denne forladte kamps tjeneste at gå i den modsatte grøft og male alle fæstebønder som små herremænd. Der var velkonsoliderede fæstebønder, og der var fattige fæstebønder i det 18. århundrede.

Men dansk landbrug havde et problem med meget lave foldudbytter og en udvikling i ubalance på grund af mangel på gødning og behov for afledning af det skadelige vand fra markerne. Når alle i det 18. århundrede fra regering til fæstebonde ønskede at ændre denne ubalance, var det ikke af hensyn til sulten (det er heller ikke lykkedes Kjærgaard at finde et direkte belæg for denne), men for at få del i de stigende landbrugspriser på de internationale eksportmarkeder. Det krævede et overskud til salg, når de nødvendige afgifter var leveret.

Dyrkningsreformer og landboreformer

Midt i al denne elendighed, der er uden lyspunkter set med forfatterens øjne, kommer hans helt, den domesticerede kløver, ind på banen for at bryde den onde cirkel. Mens Thorkild Kjærgaard på de fleste andre områder har været bruger af andres værker (sådan udtrykte han det selv mange gange under forsvarshandlingen), så har han med den store kløverundersøgelse leveret et originalt

bidrag til forskningen. Han har gennemgået de relevante kildegrupper i de fleste godsarkiver på landsarkiverne i jagten på den lille kløverplante, der på grund af sin evne til at optage kvælstof direkte fra luften er i stand til at tilføre jorden det manglende kvælstof. Dermed var den onde cirkel brudt, foldudbyttet kunne høves, flere kreaturer kunne lægges til og fedes op, den naturlige gødningsmængde kunne forøges. Der blev korn til overs til eksport, så bøndernes indtægter kunne forøges. Dermed er der efter Thorkild Kjærgaards opfattelse givet en tilstrækkelig forklaring på alle tiltag og forandringer i landbosamfundets udvikling i Danmark. Nogle små forandringer som landboreformer, indbefattet de mange udskiftninger over hele landet, forsvinder ganske i betydning for denne grønne bølge. Landboreformerne bliver en følge af kløverens indførsel i Danmark og ikke omvendt, anfører Thorkild Kjærgaard som sin tese.

Hertil skal der anføres to ting som belæg for, at kløveren havde landboreformerne – i denne sammenhæng udskiftningen – som sin forudsætning og ikke omvendt. Rent tidsmæssigt slog kløveren ikke igennem, før udskiftningen var gennemført i de fleste egne af landet. Thorkild Kjærgaard leverer selv beviset på de smukke kort side 76–79, hvor han med grønt angiver de sogne, hvor han har fundet eksempler på kløver i 1775, 1785, 1795 og 1805, dog således at han forudsætter, at kløver fundet i et sogn fortsat vil blive dyrket her de følgende perioder. Resultatet er blevet fire kort, der bestandig bliver mere grønne. På det sidste kort 1805 er Fyn dejligt grøn, derefter følger Sjælland, Lolland-Falster og Østjylland. Vest- og Nordjylland har kun et par grønne pletter. Sønderjylland er ikke medtaget i undersøgelsen. Det afgørende for tidsfølgen er imidlertid, at det store spring i den grønne bølge er sket mellem 1795 og 1805. Og da var udskiftningen mand og mand imellem allerede, blevet gennemført over det meste af landet. Det fremgår af figuren side 149. Det vil sige, at Thorkild Kjærgaard med disse kort selv leverer det afgørende argument mod kløveren som forudsætning for udskiftningen.

Bortset fra dette kronologiske bevis skal der

fremdrages en historie om et uheldigt forsøg på at så kløver inden udskiftningen. Pastor Plesner, præst i Voer sogn øst for Randers 1767–1786, havde som de fleste andre præster sin præstegårds jorder i dyrkningsfællesskab med bønderne. Han forsøgte at gennemføre mange dyrkningsreformer i byen: længere fredning af engene, inden kreaturerne blev lukket ud. Gravning af render på markerne, så vandet kunne løbe derfra. Ringning af landsbyens svin. Men det havde altsammen været forgæves. I 1783 havde han sået kløver i sin egen jord for at tærsk frøet af. Også det havde været forgæves. »De andre slog deres bæster løse derpå«, som han skrev til godsejeren på Stenalt, der ejede alle fæstegårde i byen. For pastor Plesner var den eneste løsning på de mange problemer at få byens jorder udskiftede, så hver mand fik sin jord samlet på et sted, så det efter hans mening skadelige fællesskab kunne ophøre. Hans argumentation lød således: »Skete udskiftning, så ville hver passe sit, og gøre sig sine jorder så nyttige som muligt. – Der er andre i byen end jeg, der indser, hvor slet eng og græsning benyttes, og af den årsag vist ønske udskiftning. Men disse må tie for mængden, der mere elsker den gamle slendrian«. Pastor Plesner fik ikke sit ønske om udskiftning opfyldt. Men to år efter han var flyttet ud af Voer præstegård, bad samtlige bønder i Voer i 1788 forvalteren på Stenalt om at få deres jorder udskiftede.¹

Hvis der ikke var enighed blandt bønderne i en landsby med dyrkningsfællesskab om dyrkningsreformer, var det umuligt at få dem gennemført. Trægheden i beslutningsprocessen var givet med vider og vedtægters krav om enighed, inden noget nyt kunne gennemføres. Pastor Plesner var ikke i tvivl om, at udskiftningen måtte komme før kløversåning, ellers blev der intet udbytte af anstrengelserne.

Selv om kløveren ikke kan benyttes som forklaring på landboreformerne, så er det i sig selv værdifuldt at sætte undersøgelser i gang om bøndernes ressourcer og dyrkningsmetoder. Det er de lange trend i historien, der på

1. Birgit Løgstrup: Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede. Bol og By, 1986: 2, s. 69.

linie med administrative systemer, ejerforhold, priser, konjunkturer og befolkningens tro og levevis, der giver den baggrund eller den scene, som de politiske handlinger og beslutninger udspilles på.

Lokalhistorie og taleksperimenter

Det er et vigtigt resultat, hvis Thorkild Kjær-gaards bog om den danske revolution kan være igangsætter for en række lignende undersøgelser på lokalt plan. Sansen for lokale variationer er ikke fremherskende i disputatsen. Tværtimod. I bestræbelserne for at få sine resultater til at stå med den størst mulige prægning og skarphed bruger forfatteren den uheldige, men til gengæld konsekvente metode at slutte fra en delmængde til helheden uden tilstrækkeligt kendskab til dennes sammensætning. F.eks. fremhæver Thorkild Kjær-gaard med rette kobbeldbrugets heldige indflydelse på overfladeafvanding af jorden, idet der normalt blev gravet grøfter omkring de 8–11 marker i den nye omdrift (s. 46). Med henvisning til Fridlev Skrubbeltrang påviser han, at 137 godser ud af 491 i 1770 havde indført kobbeldbrug på hovedgårdsmarkerne, d.v.s. knap 30%. Hvis nu forholdet var det samme på de ca. 300 godser, som ikke kendes i undersøgelsen, ville 200 godser i alt i Danmark have kobbeldbrug, påstår Thorkild Kjær-gaard. Men vi ved intet om, hvorledes de manglende godser fordelte sig i forhold til det totale. Var der forholdsvis mange jyske godser imellem, kan denne procentberegning ikke bruges. For de jyske godser havde ganske vist et stort antal marker, men de blev ofte drevet som det særligt jyske græsmarksbrug, der intet havde med kobbeldbrug og grøftegravning at gøre.

På samme måde kender Thorkild Kjær-gaard antallet af km grøfter, der blev gravet omkring 1780 på to hovedgårde, St. Restrup (34 km) og Korselitse (30 km). Hvis de øvrige godser i Danmark havde gennemført en tilsvarende intensiv grøftegravning, var der blevet gravet 10.000 km hovedgrøfter. Når hertil lægges bigrøfter, når han op på 50.000 km gravede grøfter og kanaler (s. 46). Og det ved han i virkeligheden intet om! For hvorledes

forholder størrelsen af disse to godser sig til de øvrige med kobbeldbrug, størrelsen af koblerne o.s.v. Men det er stadig vigtigt at gøre opmærksom på betydningen af kobbeldbrug og det hårde slid, der lå bag etableringen af det nye dyrkningssystem. Behøver det at blive understreget med tal, der ikke har bund i virkeligheden? Er historikerne ikke blevet for talfikserede, når de ikke vil lade en tendens stå alene?

For lokalhistorikerne kan undersøgelsen blive en inspirationskilde, hvis de manglende undersøgelser foretages på lokalt plan, så den nødvendige viden om lokale forskelle kan etableres og sættes i relation til forholdene i andre regioner. Men bogen kan gøre ubodelig skade, hvis talrelationerne bliver benyttet til beregninger af lokale forhold. I så fald vil lokalhistorien blive sat mange generationer tilbage. Faren er der, hvis nogle går ud fra, at metodens anvendelse i en godkendt disputats er ensbetydende med en blåstempling.

Det danske disputatsystem

Det er forståeligt, at Den danske revolution er blevet antaget som disputats på baggrund af forfatterens forsøg på at undersøge nye sammenhænge i landbohistorien, at se naturens reaktioner på menneskenes udnyttelse af de givne ressourcer og først og fremmest at undersøge indførelsen af nye kulturplanter og nye driftsformer. At tesen om landboreformernes relationer til kultiveringsreformerne ikke holder for en nærmere prøvelse, gør måske ikke så meget i forhold til, at Thorkild Kjær-gaard har sat en interessant dagsorden. Det kan måske undre, at Københavns Universitet til bedømmelse af en så tværvidenskabelig disputats nedsatte et bedømmelsesudvalg udelukkende bestående af historikere fra samme institut. Men det danske disputatsystem bestod alligevel sin prøve på grund af dets krav om publiceringen af disputatsen inden forsvaret. Her mødte der repræsentanter fra de naturvidenskabelige fag, som på deres fags vegne opponerede ex auditorio mod disputatsen og dens håndtering af deres fagdiscipliner. Men de måtte lige som historikerne også erklære deres anerkendelse

af, at nogen vovede at fremkomme med et så fagoverskridende forsøg på at beskrive udviklingen i landbrugsressourcerne fra 1500 til 1800.

Jens Holmgaard

Et par kontrarevolutionære kommentarer til en revolutionær bog

Dette skal ikke være en generel anmeldelse af Thorkild Kjærugaards bog, men – på redaktionens anmodning – et debatindlæg blandt flere. Og en bog, der kalder på debat, det er der virkelig tale om. Jeg vil i det væsentlige begrænse mig til at kommentere forfatterens synspunkter omkring gårdmandsstandens fremmarch i anden halvdel af 1700-tallet, som han tillægger afgørende betydning, og hans radikale omvurdering af landboreformerne, i særdeleshed udskiftningen.

Men forinden vil jeg gerne stærkt fremhæve den betydelige fortjeneste, Thorkild Kjærugaard har indlagt sig ved sit stort anlagte og konsekvent gennemførte forsøg på en nyvurdering af den store omstillingsproces i dansk landbrug i lyset af de betydningsfulde innovationer, som sætter sig igennem i 1700-tallet og senere. Det er et meget væsentligt, men også meget kompliceret aspekt, som givetvis må medinddrages i forklaringen af de radikalt ændrede vilkår før og efter perioden fra midten af 1700-tallet til begyndelsen af 1800-tallet.

Forfatterens påvisning og vurdering af betydningen af den økologiske revolution i anden halvdel af 1700-tallet, især ved indførelsen af den kvælstofgenererende kløveravl og ved stigende anvendelse af stenkul og jern til supplering og delvis erstatning for træ, forekommer i hovedsagen overbevisende, uanset de korrektioner af detaljerne, hans fremstilling måtte behøve. Og han kan meget vel have ret i den opfattelse, at eftertiden ved at undervurdere, for ikke at sige overse, den dynamik, der indeholdtes i den økologiske revolution, har overbetonet betydningen af landboreformerne eller i for høj grad betragtet dem som et isoleret fænomen. Jeg er i hvert

fald enig med ham heri, for så vidt man ved landboreformerne kun tænker på lovgivningen om landbrugets forhold i tiden 1769 til 1799. Og i særdeleshed, hvis man, som nogle vist stadig gør (tænk på hurlumhejet i 1988 omkring 200-årsjubilæet!) sætter lighedstegn mellem landboreformerne og stavnsbåndsløsningen i 1788.

Men når Thorkild Kjærugaard i en så ekstrem grad vil omvurdere landboreformerne, at han gør dem til et ligefrem negativt element i dansk historie, til »en økonomisk-landbrugsmæssig... møllesten om halsen på det danske samfund i 200 år« (s. 223), kan jeg slet ikke følge ham. Og når han til de »skadelige landboreformer« i særdeleshed henregner udskiftning og selvejsalg, altså de strukturforandringer, som landbosamfundet af egen drift gennemførte som følge af stigende efterspørgsel på korn og deraf følgende prisstigninger, er jeg dybt uenig med ham, og jeg savner enhver blot nogenlunde rimelig dokumentation for en sådan opfattelse. Men herom senere.

Thorkild Kjærugaard lægger stor vægt på at søge påvist, at der siden 1740 skete en afgørende forskydning i samfundet i gårdmandsklassens favør som en af følgerne af den økologiske revolution. »Under den gamle godsejeroverklasse udkrystalliseredes en ny stærk gårdmandsklasse. Dette forskybbede den sociale magtbalance på landet til fordel for gårdmændene« (s. 156).

Den videre pointe heraf er, at der herved skabtes grundlag for en alliance mellem gårdmandsklassen og den ene af de to betydningsfulde fraktioner inden for den danske elite, nemlig enevældens centrale embedsmandsstyre, som satte denne i stand til definitivt at sejre i en århundreder lang kamp med den anden, den decentrale fraktion af den danske elite, som udgjordes af godsejeraristokratiet. Kjærugaard lader i øvrigt gennem brug af stærkt værdiladede ord ingen i tvivl om, at hans sympati ligger hos den sidste. Hvordan han bedømmer resultatet af kampen, fremgår af denne konklusion: »Fra små selvstyrende republikker med direkte adgang til den europæiske verden via det netværk af hundreder af lokale kulturcentre, som den gamle, kos-